

Білявська О.С.,
канд.іст. наук, доц.

ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ ДАВНЬОРУСЬКОЇ НАРОДНОСТІ В ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Стаття висвітлює погляди різних істориків у сучасній літературі щодо проблеми формування давньоруської народності в часи Київської Русі. У ній аналізуються різні підходи до зазначеного питання. Актуальність дослідження пов'язана з інтересом широкого кола читачів до спільної історичної спадщини України та Росії.

The article lights up different historians' points of view (looks) in modern literature the problem of an ancient Rus' nationality formation in the days of Kievan Rus'. Here are analyzed different approaches to dedicated question. Research actuality is related to the interest of wide circle of readers to historical of Ukraine and Russia.

Проблема етнічних процесів на території Київської Русі є однією з найактуальніших у сучасній історіографії. Вчених, які спеціалізуються у цій сфері, цікавить розкриття досить спірного питання щодо існування давньоруської народності. Поява нових досліджень свідчить про продовження дискусії у вітчизняній історичній науці. Актуальність теми пов'язана з інтересом до історичної спадщини взаємин України з Росією. Слід зауважити, що як вважає громадська думка, вперше у радянській історіографії концептуальні основи питання формування давньоруської народності знайшли відображення в працях ленінградського історика В.В.Мавродіна. Східних слов'ян IX–XI ст. автор визначав не як конгломерат племен, а як єдину етнічну спільноту. На думку автора поняття «давньоруська народність» найбільш відповідає етнічним процесам цієї доби. Вона склалася в епоху раннього феодалізму на основі попереднього об'єднання земель та князівств і стала етнічним предком трьох східнослов'янських народів. Мавродін В.В. звернув увагу на спільність давньоруської мови, єдність політичного та державного життя, територіальну єдність (збіг державних та етнічних кордонів), спільність господарського життя, побуту, традицій, православної релігії, культури, психологічних особливостей. Але процес складання давньоруської історії не був завершений внаслідок феодальної роздробленості, та тих історичних умов, у яких опинилася Русь [1; 158].

Не заперечував існуванню давньоруської народності і історик Гуслистый К.Г. Однак, він звернув увагу на те, що вона не була сталою

етнічною спільнотою внаслідок слабких економічних зв'язків між землями східних слов'ян раннього феодалізму. Тому, мовні, культурні, побутові особливості встигли укорінитися. З XII–XIII ст. почався процес обособлення окремих частин давньоруської держави, завдяки чому склалися передумови формування трьох східнослов'янських народів. У пам'ятках південно-західної Русі XI–XIII ст., вважав історик, були помітні риси майбутньої української мови [2; 5]. Оцінюючи погляди Гуслистого сучасні історики прийшли до висновку, що він фактично, не визнавав етнічної єдності в період Київської Русі.

Пошук відповіді на дискусійне питання щодо існування давньоруської народності заважає його заполітизованість, підпорядкованість політичній кон'юктурі. Більшість сучасних українських істориків оголошують її витвором офіційної радянської історіографії, і на цій підставі відкидають. Дійсно, наслідком дискусії 1950-х років в Інституті історії АН СРСР стала офіційна концепція, яка мала ідеологічне навантаження. Про це свідчать загально відомі тези ЦК КПРС 1954 року щодо відзначення 300 річчя возз'єднання України з Росією. Водночас, в останні роки в Україні з'явилися дослідження, які не дозволяють пояснювати витoki формування теоретичного підґрунтя існуванням давньоруської народності лише політичним замовленням. Наукові та політико-ідеологічні передумови концепції давньоруської народності, що висвітлені Юсовою Н. у монографії «Давньоруська народність»: зародження і становлення в радянській історичній науці (1930-ті – перша половина 1940-х рр.)» остаточно сформувалися в історичній науці СРСР у першій половині 40-х років XX ст. Її формування було наслідком логіки попереднього розвитку, ідейно і концептуально-теоретичного положень дослідників минулих поколінь, а також кількісного накопичення нових матеріалів у гуманітарних науках періоду 1920 – 1930-х та початку 1940-х рр. (в історії, археології, етногенетиці, мовознавстві тощо). Автор звертає увагу на взаємозв'язок науки та ідеології у цьому процесі. Наука створювала теоретичні умови для виникнення та наповнення концепції, а політико-ідеологічні фактори, чи активізували наукові дослідження, чи виступали в ролі каталізатора розробки. У період 30-х – 50-х років XX ст. історичні постулати були на межі науки та ідеології, тому дану теорію слід розглядати як наукові відкриття, і як ідеологічні постулати [3; 22]. Наукове обґрунтування існування давньоруської народності у часи Київської Русі у радянської історіографії було настільки вагомим, що дозволило їй проіснувати понад півстоліття без суттєвих змін в жодному положенні. Можна вважати це одним із факторів, що пояснює продовження дискусії навколо досить спірного питання. Дослідження етнічних процесів в період

Київської Русі залишається однією із актуальних проблем вітчизняної історичної науки [4].

Колективна монографія «Етнічна історія давньої України» (керівник авторського колективу Толочко П.П.), яка підготовлена провідними науковцями Інституту археології НАМ України присвячена висвітленню взаємозв'язків, що мали місце на протязі століть в міжетнічних контактах різних племен та народів, котрі в стародавні й середньовічні часи проживали на землях сучасної України. Розділ IV присвячений дослідженню етнічних процесів в часи Київської Русі. Окрім археологічних матеріалів були використані антропологічні дані, а також письмові джерела. Автори розглядають розвиток етнічних спільностей не ізольовано від соціально-економічних та політичних чинників, а в загальному контексті разом з ними та в залежності від них. Звертається увага на роль міграційних процесів жителів більш північних районів Східної Європи на південь Русі за наказом великого князя для захисту кордонів від кочівників. Такі переселення племінної аристократії разом з її оточенням сприяли міжплемінним контактам. Значний вплив в ліквідації відособленості, насамперед в верхніх прошарках тогочасного суспільства, мав різноетнічний склад великокнязівських військових формувань. Такі контакти серед більшості груп розселених на значних територіях простого люду не були численними. Лише представники соціальної верхівки були зацікавлені у консолідації та інтеграційних процесах [5; 214].

Теоретичні розробки щодо еволюції етнічних процесів в часи Київської Русі, містяться в публікації О.П. Моці. Увагу історика привертає питання етнічної інтеграції різних прошарків суспільства в так звану «давньоруську народність». Ставиться під сумнів твердження офіційної, радянської історіографії про беззаперечні тісні зв'язки всіх соціальних верств на території більшої частини Східної Європи. Етнічні проблеми у визначений період були складними і суперечливими внаслідок ієрархічності політичної структури та гострого протистояння між носіями децентрових і відцентрових тенденцій. Чітко говориться про необхідність вивчення двох культур в соціально-класовому суспільстві. Культура соціальної верхівки була більш інтегруючою. Заслуговує уваги спроба автора з'ясувати, яка частина населення Київської Русі відчувала свою єдність, була виразником давньоруської народності. Перш за все – князі, бояри, воєводи, тисяцькі, канцлери та інше оточення князівського двору. Окрему групу складало духовенство. Ремісники і купці внаслідок своєї діяльності контактували з різними верствами населення, могли відчувати свою єдність на значних територіях. Інша ситуація з селянами, які в ті часи становили основну масу населення. Замкнутий характер господарювання й відсутність інтенсивних контактів між різними землями не давало їм

можливість відчувати свою єдність на значних територіях Східної Європи. Таким чином, феодальна верхівка родини Рюриковичів та їх оточення були основним об'єднувальним фактором на Русі, а народні маси в цьому процесі відігравали ще досить пасивну роль. Говорити про українців, росіян чи білорусів у IX – XIII ст. зарано, вони самі себе тоді етнічно не усвідомлювали, називались «русинами», «русичами». Прийняття гіпотези, що давньоруська етнічна народність існувала на рівні носіїв етнічної культури й слабо сприймалася рядовим населенням, в першу чергу кількісно переважаючим сільським людом, дозволяє більш логічно реконструювати механізм подальшої появи на історичній арені росіян, українців та білорусів, а також пояснити відсутність спроб етнічної інтеграції всього східнослов'янського населення після татаро-монгольської навали [6; 10].

Усупереч цієї концепції існують теорії, автори яких стверджують, що український етнос почав формуватися з середини I тис. н.е. Відомий український історик Брайчевський М.Ю. рішуче виступив проти концепції «єдиної колиски», абсолютної єдності східних слов'ян. Він вважав, що найприкрішою є теза про розпад давньоруської народності внаслідок феодальної роздробленості Київської Русі та татаро-монгольської навали. На думку вченого, головною похибкою концепції існування давньоруської народності було те, що автори розглядали формування трьох східнослов'янських народів як акт єдиної дії. У першій половині XI ст. від спільного стовбура відгалузилася етнічна спільнота, що консолідувалася як білоруська народність. Її територіальною основою були Полоцька, Смоленська та Псковська землі, а етнічним субстратом – переважно балтські племена. В середині та другій половині XII ст. відбувся аналогічний процес етнічної асиміляції фінно-угорського населення надволжанщини в ході слов'янської колонізації північно-східних земель (Ростовської, Суздальської, Муромської, Рязанської). Ці землі послужили територіальною основою формування російської народності. Генетичною базою формування українського народу залишився загальноруський стовбур у просторових рамках колишніх антських (полянських), древлянських та почасти – сіверянських земель. Етнічний розвиток Русі, вважає історик, показує поділ країни на три етнічні масиви вже на кінець XII ст., що стало вагомим фактором у розвитку державотворчих процесів [7; 161].

Важливі методологічні засади щодо розв'язання вказаної проблеми викладені в працях Брайчевського М.Ю. Він звернув увагу істориків на те, що поняття етносу є явищем соціально-історичним і знаходить своє відображення в усіх сторонах суспільної діяльності (єдності території, мови, матеріальної культури, звичаїв, вірувань). У цій системі ознак, мова

виступає лише одним із компонентів. Окремі риси культури часто виявляються спільними для різних народів. Очевидно, річ не в окремих елементах культури, які можуть бути спільними чи специфічними у різних етнічних утворень; річ в усьому комплексі культури як системи, котра завжди виявляється неповторною. Вирішити питання щодо походження того чи іншого народу на підставі лише якогось одного різновиду джерел – археологічних, писемних, лінгвістичних, етнографічних, антропологічних неможливо. Лише залучення всіх цих матеріалів може забезпечити успіх досліднику. Поодинокі факти також є малопереконливим аргументом, потрібна система фактів. Процес етногенезу є процесом історичним, тому необхідно розглядати факти як історичні джерела, аналізуючи їх методом історичного дослідження [8; 139].

Цікаві підходи до проблеми формування давньоруської народності викладені у праці Барана В.Д. «Давні слов'яни», де автор зазначив, що Толочко П.П. та інші прихильники цієї концепції підміняють поняття «політична консолідація» поняттям «етнічна єдність». Не можна заперечувати той факти, що утворення Київської Русі сприяло, певним чином, політичній консолідації східнослов'янських племінних союзів і навіть неслов'янських племінних груп. Але це зовсім не означає, що створення подібних державних структур обов'язково забезпечує необхідні умови для виникнення етнічної єдності, а тим більше – давньоруської народності. Єдине централізоване керування не забезпечило злиття етнічно-споріднених племен навіть при внутрішній міграції населення. Сам факт утворення праєтносів білоруського, російського та українського народів у часи Київської Русі та продовження процесів формування цих східнослов'янських народностей після розпаду держави вказує на те, що етнічні процеси в середовищі окремих культурно-мовних груп були міцнішими і діяли стабільніше ніж політико-економічні. Східні слов'яни, роз'єднані природними бар'єрам ніколи не почували себе одною етномовною спільнотою і ніколи її не відстоювали [9; 152].

Таким чином, дискусія серед істориків щодо існування давньоруської народності свідчить про те, що процес формування етнічних спільностей в часи Київської Русі був складним і суперечливим внаслідок соціально-політичних процесів, дії децентрових і відцентрових тенденцій. Проблема еволюції етнічних процесів вказаного періоду потребують подальшого вивчення.

1. Мавродин В.В. Образование древнерусского государства и формирование древнерусской народности. – М., Высшая школа, 1971, – 192 с.

2. Гуслистый К.Г. К вопросу об этногенезе и начальном этапе этнического развития украинской народности. – М., Наука, 1964, – 12 с.
3. Юсова Н. «Давньоруська народність»: зародження і становлення концепції в радянській історичній науці (1930-ті – перша половина 1940-х рр.): Монографія. 2-е вид., перероб. і доп. – К.: ВД «Стилос», 2006, – 620 с.
4. Матях В.М. Національний історичний процес за доби середньовіччя і раннього нового часу: тематична репрезентативність на сторінках «Українського історичного журналу» (1987 – 2007 рр.) // УІЖ – 2006 №6 – с. 67-82; Моця О.П. Київська Русь: результати та перспективи досліджень. // УІЖ – 1996 – №4 – с. 41-49; Залізняк Л. Давньоруська народність: імперський міф чи історична реальність? // Пам'ять століть – 1996 – №2 – с. 3-6; Залізняк Л. Де. Як і коли виникла давньоруська народність (до 50-річчя проблеми) // Пам'ять століть – 1998 – №6 – с. 11-15; Толочко П.П. Давнерусска народность: воображаемая или реальная. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2005 – 219 с.
5. Етнічна історія давньої України. Колективна монографія. – К., НАН України, Інститут історії України, 2000, – 280 с.
6. Моця О.П. Рівні етнічної самосвідомості давньоруського населення // УІЖ – 2006 – №2 – с. 4-11.
7. Брайчевський М.Ю. Вступ до історичної науки: Навч. посібник. – К.: КМ «Academia», 1995 – 168 с.
8. Там само.
9. Баран В.Д. Давні слов'яни. – К., Вид. дім «Альтернативи», – 1998 – 336 с.